

Мишел дьо Монтен

ОПИТИ

КНИГА ТРЕТА

София, 2023

Преводът е направен по изданието:

Michel de Montaigne

ESSAIS

Texte établi par Albert Thibaudet et Maurice Rat
Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade“, 1962

© Издателство „Изток-Запад“, 2023

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Тодор Чакъров Христов, превод, 2023

© Анна Б. Николова, превод и обяснителни бележки, 2023

© Стоян Атанасов, предговор, 2023

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2023

ISBN 978-619-01-1288

МИШЕЛ
ДЬО МОНТЕН

ОПИТИ

КНИГА ТРЕТА

Превод от френски
Тодор Чакърв

Превод на цитираните текстове и бележки
Анна Б. Николова

Предговор и научна редакция
Стоян Атанасов



Съдържание

Трета книга на <i>Опити</i>	
<i>Стоян Атанасов</i>	7

ОПИТИ книга трета

Глава I	
За полезното и честното	23
Глава II	
За разкаянието	47
Глава III	
За трите вида общуване	66
Глава IV	
За отвличането на вниманието	82
Глава V	
За някои стихове на Вергилий	100
Глава VI	
За превозните средства	190
Глава VII	
За неудобството от високото положение	216

Глава VIII

За изкуството на беседата.....224

Глава IX

За суетността255

Глава X

За владенето на волята.....339

Глава XI

За куците.....371

Глава XII

За физиономията.....387

Глава XIII

За опита.....425

Трета книга на *Опити*

ПРЕЗ ПРОЛЕТТА НА 1580 Г. МОНТЕН публикува първите две книги на своите *Опити*. По-късно, през 1588 г., вече известният писател издава в Париж поредна версия на *Опити*. Този път творбата съдържа и нова, трета книга плюс около 600 добавки към първите две. Какво в промеждутъка 1580–1588 г. се случва в живота на Монтен – автор, който за пръв път в световната литература говори за себе си без условностите на традиционното аз-повествование или на аз-формата в поезията? Кои са идейните акценти в новата трета книга, предмет на българското издание? Настоящият предговор е опит за отговор на тези въпроси.

Житейският път на Монтен в годините 1580–1588

За генезиса и спецификата на тази уникална книга говорих в общото представяне на Монтен и неговите *Опити*¹. Тук ще посоча най-важните събития от живота на Монтен в периода, предхождащ публикуването на книга трета. Цели девет години – от 1571 до 1580 г. – Монтен пише първите две книги на своята творба. Продължителният труд и заседналият живот на автора го подтикват да направи пауза и да предприеме дълго

¹ Вж. „Раждането на индивида в *Опити* на Монтен“, предговор към Мишел дьо Монтен, *Опити*, кн. 1. София: изд. Изток-Запад, 2017, с. 9–44.

пътуване. То трае малко повече от 17 месеца. Маршрутът ни е познат: прекосяване на Франция от югозападната до североизточната част на страната, пътуване през Швейцария, Германия, престой в Италия, където Монтен и неговата група се задържат най-дълго. Пътуването ни е сравнително добре познато от пътните бележки на Монтен. Открива ги случайно в замъка „Монтен“ през XIX век един краевед. Публикувани са почти 200 години след смъртта на автора. Преведох ги на български под заглавието *Пътенис*². През 1577 г. Монтен получава първата си бъбречна криза, предизвикана от камък в уретера. След това изпитание лекарите му препоръчват минерални бани. Престоят в тогавашните SPA центрове на Западна Европа до голяма степен определя маршрута и целите на пътешественика. Докато е в Италия през ноември 1581 г., Монтен получава известие, че е избран за кмет на Бордо с двугодишен мандат. Не е кандидатствал за престижния пост и се опитва да отклони предложението, за което вероятно роля изиграва и успехът на първите две книги на *Опити*. Но крал Анри III, когото Монтен познава, му пише лично да се завърне във Франция и да поеме управлението на града. Монтен се завръща в родината и се нагърбва с новата длъжност. За нея в *Опити* споменава относно избирането си, но по същество не казва нищо конкретно. Можем да предпологаме, че Общинският съвет на Бордо е бил доволен от своя кмет, защото след изтичане на първия му мандат Монтен е преизбран и кметува още две години. Така стигаме до 1586 г., когато в Бордо и околностите избухва чумна епидемия. Пред бедствието тогавашната медицина е безпомощна. Монтен бяга месеци наред със семейството си в Южна Франция. Когато чумата затихва, той се завръща в своя дом. Вероятно пише усилено и през 1588 г. публикува отново своите *Опити*. Този път творбата е обогатена с нова, трета книга. До края на живота си през 1592 г. той продължава да пише. Както признава в началото на девета глава: „Кой не вижда, че съм избрал един път, по който, движейки се безспир

² За по-цялостно представяне на тези бележки вж. моя предговор към Мишел дьо Монтен, *Пътенис из Италия през Швейцария и Германия*. София: изд. Изток-Запад, 2916, с. 7–35.

и без умора, ще вървя, докато има на света мастило и хартия?“ (с. 255)³. Посмъртното издание на *Опити*, дело на ревностната му почитателка Мари дьо Гурне, е от 1595 г.

За няколко съдържателни акцента в книга трета

Тези житейски факти в книга трета Монтен споменава набързо и с недомълвки. Макар че и последната част на творбата изобилства с лични признания на автора, тя радикализира стремежа на пишещия да опознае по-добре себе си и да даде публичен израз на своя характер. Обществената си кметска дейност обаче Монтен предпочита да премълчи. Тук ще се спра само на няколко идейни постановки. Други вече съм коментирал в общото представяне на *Опити*.

Макар че не изрича направо подобна цел, книга трета е своеобразен синтез на Монтеновата творба. Тя съчетава лични откровения с гледища, в които откриваме както личните възгледи на автора, така и едновременното влияние на трите философски традиции – стоицизъм, скептицизъм и епикурейство, които са оказали влияние върху неговите позиции. За тях вече писах в посочения предговор⁴. Ще подчертая само едно: книга трета е потвърждение на идеята, че Монтен не еволюира от стоицизъм към скептицизъм, за да завърши като епикуреец, загърбвайки първите две философски течения. След изследването на Хуго Фридрих от 1949 г. знаем, че Монтен не се придържа сякаш към първообразите на въпросните философски течения от древността, а поставя своите коментари ту под знака на една философия, ту на друга по-късна версия.

Кои са новите теми в книга трета? На първо място ще спомена темата за старостта. Когато в 1588 г. Монтен издава своите *Опити*, той е на 55 години – възраст, която и писателят, и неговите

³ След всички цитати от книга трета посочвам в скоби страницата от настоящото издание.

⁴ Вж. бел. 1.

те съвременници смятат за старост и за края на живота. Монтен говори често за старостта като за период, в който настъпва естествена промяна в живота на човека. Всъщност за Монтен промяната е преди всичко физическа. Едва след нея настъпват и изменения в човешката психика. Ала стареещият Аз не се променя като характер. И от предишните есета на *Опити* знаем, че Азът не е монолитна идентичност. Той непрекъснато е друг. Затова авторът признава: „За пръв път моето съчинение видя бял свят през 1580 г. [...] Тогавашният Аз и сегашният сме съвършено различни: но кой от двамата е по-добър, изобщо не бих могъл да кажа. Ако ние се стремяхме само към усъвършенстване, старостта щеше да бъде най-хубавата възраст в живота. Но нашето движение е движението на пияния – със залитане, с виене на свят, неравно; сякаш сме треви, които се полюшват от вятъра“ (с. 283).

За автора на книга трета природосъобразността е крайтъгълен камък за истината. Монтен застъпва тази идея и в предишните две книги, но тук тя изпъква на преден план. „Ние никога не грешим, когато следваме природата“ (с. 419), пише той. Какво представлява според него природосъобразното стареене? На старостта не е чужд стремежът към всякакъв вид наслади. Но старостта има повече шансове да ни доближи до мъдростта, защото тя се придържа в по-голяма степен към чувството за мярка – такова, каквото го препоръчва Платон.

Старостта, смята Монтен, без да се притеснява, че изрича една очевидност, засилва усещането за края на живота, тоест за съдбата ни на смъртни. Оттук и идеята – вероятно заимствана от неостоика Сенека, – че трябва да понасяме всичко, което не можем да променим: „Трябва да се научиш да понасяш това, което не можеш да избегнеш“ (с. 461). Монтен е убеден, че не можем да променим нито характера, нито съдбата си на смъртни („[...] аз съм тук, за да свърша с един човек, а не за да направя от него друг“, с. 350), нито да избегнем неизбежното („Ако не знаете как да умрете, не се безпокойте: природата, когато му дойде времето, ще ви научи на това достатъчно и както трябва, тя ще направи всичко необходимо тогава, не берете грижа за това“, с. 407).

Монтен свързва природообразното стареене с известна жизнерадост, която изпълва живота ни с наслада и с духовитост. Затова

отбелязва закачливо: „Природата би трябвало да бъде доволна, че е направила старостта безпомощна, за да не я прави още и смешна“ (с. 173). Според него преимущество е, че на старини човек може да споделя и най-интимни мисли. Въпросът винаги го е занимавал. След толкова години писане той си дава сметка също, че публичното слово освобождава човека от неговите задръжки: „[...] много неща, които не бих желал да кажа някому, аз казвам на целия народ и за най-съкровениите си тайни или мисли отпращам към лавиците на книжаря дори най-близките си приятели“ (с. 307).

Писането на *Опити* има разкрепостяващ ефект върху съзнанието и резервите на пишещия. В очите на Монтен публичното слово се оказва най-подходящият отдушник за интимния Аз, още повече че признанията на автора са подкрепени с многобройни позовавания на мислители и личности от древността. И книга трета потвърждава нещо, което са казали също първите две: при Монтен писането е продължение на четенето⁵. Изгъквайки ролята на собствената книга и на създаденото от другите, не бива да забравяме здравословното убеждение на Монтен, че реалният живот е по-важен от четенето на книги. В глава трета „За трите вида общуване“ Монтен отделя специално място на книгите, третия вид общуване, за който той говори след светския разговор и връзките с жени. До книгите писателят прибегва само по липса на други развлечения – „по-реални, по-живи и естествени“ (с. 79). За желаното усвояване на прочетеното Монтен говори с хранителни метафори: доброто четене е като доброто храносмилане, то стимулира по-скоро мисленето, отколкото паметта за минали неща: „Четенето ми служи изключително за това да събуди мисълта ми чрез различни неща, да впрегне в работа ума, не паметта ми“ (с. 67–68).

Читателят на *Опити* вече знае с какво усърдие Монтен обича да говори за своите недостатъци. В книга трета тази му склонност съжителства с остро чувство за самоирония. Така по повод на ползата от четенето писателят отбелязва: „Ако да държиш

⁵ На този въпрос посветих етюда „Писателят като читател (Монтен, Флобер, Пруст) в *Анархистът законодател. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Никола Георгиев*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 105–119.

книгите в ръце, значи да ги държиш в главата си, ако да ги погледнеш, значи да ги разгледаш, ако да ги прехвърлиш, значи да ги усвоиш, аз не би трябвало да бъда толкова невеж, за колкото се представям“ (с. 329).

Въпросът за невежеството опира до този за науката. Монтен категорично разграничава истинската наука от псевдонауката. Предпоставка за истинския учен е не само специалната му нагласа, предпоставка са и моралните му качества. Днес по инерцията на предишния обществен режим в България към научното поприще се насочват мнозина⁶. Добре би било управляващите, чиито решения определят научната кариера на младите българи, да познават мнението, изказано преди пет века от един мъдър човек. Затова ще си позволя да го цитирам по-надълго.

Аз обичам и почитам науката подобно на тези, които я владеят; и когато се използва така, както трябва, тя става най-благородната и най-мощната придобивка на човечеството. Но у тези, за които науката е главно средство за придобиване на самочувствие и важност (а такива има безброй много), чието знание е основано само на паметта [...], които всичко могат само чрез книгите, у тях аз, осмелявам се да го кажа, ненавиждам учеността дори повече от невежеството. У нас и в наше време учеността често пълни кесията, но рядко душата. Ако се стовари върху слаба душа, тя я обременява и задушавя със суров и несмилаем материал: ако споходи някои изтънчени души, тя още повече ги пречиства, осветява и изтънява до такава степен, че от тях не остава нищо. Учеността сама по себе си е нещо безразлично; за благородната душа тя е твърде полезна добавка, но за друга някоя – вредна и пагубна; или, по-точно, тя не е нищо скъпоценно за този, който умее да се ползва от нея; но за това трябва да платиш немалка цена; държана с едната ръка, тя е скиптър, с другата – дрънкалка (с. 231–232).

⁶ Свидетелство за това е и прекомерният брой на висши учебни заведения (над 50) в малка България. Нямам актуални данни за българските студенти в чужбина, но и тяхната численост е ненормално завишена, пък и трудностите да се интегрират в чужбина или да се реализират професионално у нас говорят за тяхната многочисленост, тоест за социалния им излишък.

Изкушавам се да добавя и призива на Монтен: „Ние трябва не да съчиняваме книги, а да изграждаме характери, не да печелим битки и земи, а да въведем ред и установим мир в своя всекидневен живот“ (с. 486). Книгата е ценна придобивка за човечеството, но нейното значение за живота и науката не бива да се абсолютизира.

Както вече отбелязах, Монтен съди за добрата наука, изхождайки от морални категории. Казано на битов език, според него „от всяко дърво свирка не става“. Науката изисква качества, каквито притежават малцина. Ето защо нейното масовизиране може да има обратен ефект.

Индивидуализмът на Монтен обяснява и политическия му консерватизъм („Нищо не обременява една държава така, както новаторстването; всяка промяна поражда само безправие и тирания“, с. 273), и социалния му опортюнизъм (следвайки примера на Сократ, Монтен спазва законите, въпреки че съзнава тяхното несъвършенство). За него спокойствието на Аза е върховна ценност, вероятно възприета под влиянието на стоицизма и епикурейството. Монтен се чувства спокоен само когато е свободен. Свободолюбието му като индивид определя и неговото отношение към обществото: „Толкова жадувам за свобода, че ако ми забранявах достъпа до някой кът от индийските земи, би ми било много криво. [...] Ако законите, при които живея, биха застрашили дори крайчеца на пръста ми, аз веднага бих потърсил други, където и да са те“ (с. 436). Подобно твърдение дава представа за реториката на Монтен, която често се разминава с реалността. В условията на бушуващите граждански войни във Франция застрашени са били не само пръстът на Монтен, но и неговият живот, и неговото имущество. Въпреки угрозите от религиозните войни той все пак остава в родния си дом и не търси други места за живеене.

Свободомислещият индивид лесно престъпва националните граници, защото поставя човека на върха на ценностната си йерархия. Така той стига до универсализма – нова нагласа за неговото време: „[...] на всички хора аз гледам като на свои съотечественици и прегръщам поляка така, както французина, подчинявайки националните връзки на общочовешките и всеобщите“ (с. 296).

Две са големите събития в живота на Монтен през периода на създаване на книга трета – пътуването в Западна Европа и кметуването в Бордо. За тези събития Монтен говори най-общо, задоволява се с оценъчни съждения.

И наистина, от книга трета дори не разбираме за 17-месечното пътуване, което Монтен предприема през 1580 и 1581 г. и за което не бихме научили без неговия *Пътенис*. За сметка на това глава IX, озаглавена „За суетността“, съдържа показателни мисли как писателят гледа на пътуването. Той признава, че вкусът към пътуване издава наличието на психически проблеми у бъдещия пътешественик: „Аз знам добре, че страстта към пътуване, ако се погледне буквално, говори за някакво вътрешно безпокойство и нерешителност“ (с. 317). Въпреки че предприема пътешествието с надежда да излекува или поне да облекчи болните си бъбреци, Монтен не изтъква тези причини, преди да тръгне на дълъг път. Излага други, които също може би са основателни, но едва ли имат решаващо значение. За писателя, осъден на продължителен заседнал живот в родния дом, решението за пътуване подхранва надеждата за благотворна промяна. Монтен го представя преди всичко като откъсване от ежедневните грижи, от задължението да управлява против волята си едно немалко стопанство:

Отсъствайки от къщи, аз се освобождавам от всички мисли за стопанството си; и ако в мое отсъствие се събори някоя от кулите, аз ще преживея това по-леко, отколкото ако в мое присъствие се събори някоя плоча. Настрани моята душа се оправя много по-лесно, отколкото въкъщи, когато се тревожа като душата на лозаря. [...] Посрещам неприятностите достатъчно твърдо, но с очи не мога да ги гледам (с. 267–268).

Пътуването е преди всичко израз на стремежа на Монтен да долови човешкото многообразие, да скъса за момент с обичайния си начин на живот. В подобна нагласа има нещо живително. Освен това пътешествието не цели да достигне определена дестинация. Единствената му цел е движението. Затова Монтен пътува, без да бърза, за да пристигне до някое място. Важното е, че не си е въкъщи: „Когато ме попитат кое ме кара да пътувам, аз

отговарям обикновено така: *Знам много добре от какво бягам, но не знам какво търся.*“ (с. 295).

Ползата от пътуването Монтен вижда и в съживяването след завръщането вкъщи на съпружеските отношения, които рутината често изпразва от съдържание: „И всеки знае от опит, че постоянното стоене не доставя такова удоволствие, каквото доставят раздялата и връщането след това“ (с. 299).

Монтен следва препоръките на Платон: най-подходяща възраст за пътувания е между 40 и 50 години. След 60-ата година човек не бива да пътува. Разбира се, ограниченията на Платон не изхождат от днешните условия за пътуване.

Както вече отбелязах, Монтен е принуден да съкрати престоя си в Италия поради избирането му за кмет на Бордо. Авторът на книга трета не отбелязва нищо конкретно от продължителните си кметски занимания. Монтен не е хронист на своето време, а негов морален съдник. И за пореден път пишещият *Опити* се вглежда в себе си, вместо да описва работата си като кмет. И заявява не без известна гордост: „Аз можах да изпълнявам обществените си задължения, без да се отделям от себе си ни на сантиметър, и да се отдавам в служба на другите, без да отнема нищо от себе си“ (с. 345). И тук проличава силата на индивидуалиста Монтен. Ала по повод на обществените си задължения този индивидуалист изтъква и своя алтруизъм: „Който в никаква степен не живее за другите, той почти не живее за себе си“ (с. 344). Признанието е от особено значение: Монтен се визира постоянно в себе си, но не забравя и връзките си с другите.

В такава благоразумна сделка, каквато е бракът, желанията не могат да бъдат толкова безумни; тогава те са по-хладни и по-вяли. Любовта не обича хората да се държат другаде освен в нея и тя с неохота се намесва в съжителства, които се уреждат и поддържат с друга цел; именно такава съжителство е бракът; роднинските връзки, средствата тук натежават повече и с основание, отколкото привлекателността и красотата (с. 114).

Монтен определя брака като „сделка“. В нея за любовна страст място няма. Нещо повече, сделката сключват не младоженците, а техните роднини и близки. Монтен видимо върви

срещу течението на днешното разбиране за „брак по любов“, доколкото полага брака в една социална или просто рационална перспектива, тази на поколенията, родени от него. Докато любовта се изживява като мимолетна страст, бракът е акт с много по-дълготрайни последици, които надхвърлят рамките на индивидуалния живот. Според Монтен „човек се жени не заради себе си, жени се заради потомството, заради семейството. От полезността и изгодата на нашия брак ще зависи животът на поколенията ни дълго след като нас няма да ни има. Затова на мен ми харесва, че браковете се уреждат по-скоро с чужди, отколкото със собствени ръце, и по-скоро с ума на другите, отколкото със собствения ум. А колко всичко това е далеч от любовния спор!“ (с. 114). Няма да коментирам казаното от Монтен. Всеки може да прецени доколко са убедителни позициите по въпроса на този мислител от XVI век. Ще отбележа само следното противоречие: от една страна, Монтен признава само настоящите желания за наслади и безметежно съществуване, от друга, вижда смисъл в брака единствено по отношение на бъдещето.

Последната глава от книга трета е озаглавена „За опита“. Тя е своеобразно резюме на цялата трилогия. За какъв опит става дума тук? Ще напомня, че Монтен озаглавява книгата си *Essais* (*Опити*), а тук поставя заключителната глава под знака на друга дума – *expérience*, която на български превеждаме също с „опит“. Възшност между двете френски думи има принципна разлика. Докато с *essais* (опити) Монтен назовава безпрецедентната си книга, с която иска да се разграничи от всички писатели, философи, учени и други специалисти, внушавайки смисъла на „вкусване на нещо непознато“, „временно опитване“, думата *expérience* означава опит, преживян в реалността. Смята се, че целият XVI век във Франция се позовава на този „опит“, за да освободи познанието от спекулативния характер на мисленето, характерен за средновековната схоластика. Определяме това мислене като спекулативно, доколкото идеите се отразяват и подлагат на проверка не по отношение на действителността, а на други идеи. Такава е и етимологията на прилагателното „спекулативен“, означаваща отразяването на идеите като в огледало. Думата произлиза от латинското съществително *speculum* – огледало. Повтарям, с въ-

веждането на понятието „есе“ ренесансовият хуманизъм на XVI век се опитва да скъса със средновековната схоластика, тоест да подложи мисленето на проверка от страна на действителността. Неслучайно благодарение на този обрат ренесансовото мислене поставя началото на модерната наука: достиженията на човешкия ум се смятат за истински, ако позволяват задоволително обяснение на факт или явление от реалността. Със заключителната глава „За опита“ Монтен внася важен принос в ренесансовата представа за опита: при него опитът получава най-вече индивидуални измерения. Главата започва със следната констатация: „Няма друг по-естествен стремеж от стремежа към знание. За да го постигнем, ние опитваме всички средства. Когато не ни достига мисъл, прибягваме към опита“ (с. 425). Последното изречение не противопоставя мисълта на опита. Би трябвало да го тълкуваме като заявка за осмислен опит. Тъкмо за подобно осмисляне въз основа на личния опит Монтен говори в заключителната глава. Според него човек трябва да изхожда преди всичко от себе си, ако иска да достигне до някаква истина: „Бих предпочел да разбера себе си, отколкото Цицерон. Ако съм прилежен ученик, моят собствен опит ще ми бъде напълно достатъчен да ме направи мъдър“ (с. 438). Позоваването на личния опит предполага известна хаотичност на стила, или, по-мекото казано, импровизиращо писане. Монтен не следва определен метод, не заимства външни критерии за системност и последователност: „[...] аз, който не разбирам повече, отколкото опитът ме учи, не се ръководя от никакви правила и формулирам мислите си общо и пипнешком. Така е и с книгата, която пиша; изказвам възгледите си в отделни изречения като нещо, което не може да се изрази изведнъж и изцяло. Никаква връзка и сходство не могат да се намерят в думи като нашите – обикновени и низки“ (с. 442). Привидната хаотичност не означава обаче липса на последователност и на идейно единство. Твърдението за липса на връзки в изказа може да се обори и от други твърдения на Монтен. Ето едно от тях: „Моите мисли вървят една след друга, наистина понякога на разстояние, но все пак се виждат, макар и с края на погледа“ (с. 327).

Личният опит на Монтен се оказва от първостепенно значение, когато става дума за болести и медицина: „[...] що се отна-

ся до физическото здраве, никой не би могъл да има по-полезен опит от моя, защото при мен той е в чист вид, неповреден и не-накърнен от никакви хитрувания и никакви превзети мнения. В медицината опитът се рови в собственото си бунище; разумното той открива в самия себе си“ (с. 445–446). В тази глава Монтен многократно критикува лекарите и съвременната медицина изобщо. Основният му аргумент е, че лекарят се опира главно на книжното познание, а не на собствения си опит. Добрият лекар, смята Монтен, може да лекува успешно само болести, от които е страдал лично. За отбелязване е, че песимизмът на Монтен относно медицината се изрича публично във време, когато тази наука бележи бърз напредък. Медицината става наистина експериментална, след като дълго време е била чисто спекулативна. През Средновековието Църквата забранявала медицинското познание за човешкото тяло с презумпцията, че то е Божие творение и в неговите тайни човек няма право да прониква. Ала в края на Средновековието (XV век) с въвеждането на огнестрелните оръжия (аркебузите) на лекарите вече се разрешава да придружават сражаващите се части, за да помагат на ранените в боя. Така в началото на XVI век медици като Амброаз Паре откриват техника за свързване на артериите, каутеризацията на вените. В началото на 30-те години на XVI век Рабле, който получава званието „доктор по медицина“ след защитата на един по същество филологически труд⁷, е сред първите френски медици, които правят дисекция на труп. Тази твърде популярна практика⁸ допринася значително за напредъка на познанията по анатомия. Монтен смята здравето за върховно благо, но не признава напредъка на съвременната медицина. Съди за нея само от гледна точка на индивидуалния опит. За целта се позовава на Сократ, на Платон и на други личности от древността. Индивидуалният опит е не само път към колективния. Той може да породи пред-

⁷ Рабле превежда (а впоследствие и издава) от старогръцки на френски един текст на Хипократ.

⁸ По онова време дисекциите се извършвали на сцена, за да им се придаде известна зрелищност.

разсъдъци, да издигне екран между личното усещане и социалната реализация.

Разбира се, критиките на Монтен по отношение на медицината не омаловажават идеала му за човека и обществото. Консервативният политически мислител е враг на социалното неравенство. Мечтае за „общества, в които най-малко се чувства разликата между господари и слуги“ (с. 70), желае обществени отношения, които „ми се струват най-справедливо уредени“ (с. 70).

Аристократът Монтен, собственик на голям замък и на много земи, винаги се е смятал за най-обикновен човек, винаги е обичал да общува с хората от престолюдието. За този истински хуманист всяко човешко същество заслужава внимание, за големия почитател на природата „най-хубав е най-обикновеният и най-разпространеният начин на живот; всяко отклонение от него трябва да се избягва“ (с. 481).

Заключителните мисли на книга трета формулират Монтеновия идеал за човека. Няма да крия: този идеал е и моят:

Ние се стремим да бъдем нещо друго, не желаем да вникнем в себе си, и излизаме извън естествените си граници, без да знаем на какво всъщност сме способни. Няма защо да се качваме на кокили, защото и на кокили трябва да вървим със собствените си крака. Дори и на най-високите земни тронове ние седим на собствения си задник.

Най-прекрасен според мен е животът на онези хора, които се равняват по общочовешката мярка, с ред, но без каквито и да е чудеса и необичайности“ (с. 498).

Своя човешки идеал Монтен отстоява във всички страници на *Опити*. Последните думи на тази велика книга опровергават – макар и негласно – средновековния възглед за светеца аскет и за героя рицар или воин. Имаме много основания да ги запомним и да се придръжаме към тях в днешния си живот.

Стоян Атанасов